

FARKAS GYÖNGYI

Kortárs reakciók Csehszlovákia 1968-as megszállásával kapcsolatban

1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjszaka a Szovjetunió és a Varsói Szerződés négy tagállama, köztük Magyarország hadseregei bevonultak Csehszlovákiába.¹ A katonai akció előkészületei teljes titokban zajlottak. A magyar lakosság hazai médiából tájékozódó része a Kossuth Rádió reggeli híradásából értesülhetett először a történekről. A hivatalos közlemény szerint a szövetséges csapatok a szocializmusért aggódó baloldali erők hívására a fenyegető ellenforradalmi veszély elhárítása céljából vonultak be Csehszlovákiába.²

Az emberek első reakciója a megdöbbenés volt. Nem számítottak a „csehszlovák kérdés” fegyveres „megoldására” és különösen nem a magyar haderő részvételére egy katonai akcióban. A magyar tömegtájékoztatás – követve a pártközpont utasításait – augusztus végéig szinte kivétel nélkül pozitív, bizakodó hangú híreket közölt Csehszlovákiáról.³ A szomszéd országban zajló belpolitikai folyamatokról – a szovjet, a lengyel és a keletnémet párt-sajtóval ellentétben – nem jelentek meg olyan közlemények, amelyek megalapozták volna az augusztus 21. utáni, a katonai beavatkozás indokálul megjelölt, komoly „ellenforradalmi veszélyről” szóló híradásokat. Ha vannak is zavaró jelenségek – szolt a lakosság felé közve-

¹ A „prágai tavasz” eseményeiről lásd: Mlynář, Zdeněk: *A Prágai Tavasz... és ősz*. Budapest, 2008.; Pithart, Petr: *Hatvannyolc*. Pozsony, 1993. A hazai történeti irodalom elsősorban az intervencióban való magyar részvétel politikai és hadtörténeti vonatkozásait tárta fel: Vida István: *A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság, 1968. január–október*. História, 15. évf. (1993) 9–10. sz. 35–50.; Vida István: *Magyarország részvétele az 1968-as katonai invázióban*. História, 21. évf. (1999) 1. sz. 20–24.; Kajári Erzsébet: *A magyar belügy és a csehszlovákiai bevonulás 1968-ban*. Társadalmi Szemle, 53. évf. (1998) 8–9. sz. 204–221.; Huszár Tibor: *1968. Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Budapest, 1998.; Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, 2008.; Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében (1945–1990)*. Budapest, 2004. 223–256.; Békés Csaba: *Kádár János és a prágai tavasz*. Beszélő (online) 13. évf. (2008) 7. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kadar-janos-es-a-pragai-tavasz> (letöltés: 2018. március 11.) A csehszlovákiai magyar kisebbség és a „prágai tavasz” viszonyáról: Popély Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*. Somorja, 2008.; Popély Árpád: *A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság*. Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 4. sz. 642–661.

² Népszabadság, 1968. augusztus 22. 1. A *testvérországok fellépése Csehszlovákia szocialista rendjének védelmében*. Közlemény. A bevonulásról kiadott hivatalos közlemény csak augusztus 22-én jelent meg az MSZMP hivatalos lapjában, mivel az augusztus 20-i ünnepet követő nap nem jelentek meg a napilapok.

³ Lásd erről: Vámos György: *Híreket mondunk. A Magyar Rádió az 1968-as csehszlovák eseményekről (január–augusztus)*. Társadalmi Szemle, 53. évf. (1998) 8–9. sz. 222–236.; Vámos György: *A Magyar Rádió és közléspolitikája a hatvanas évek második felében*. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. sz. 173–186.; Horváth Edina: *A Magyar Televízió műsorpolitikája – 1968*. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. sz. 187–199.

tített üzenet –, Dubček és a csehszlovák kommunista párt ura a helyzetnek. Ellenforradalom nincs, csak ellenforradalmi „elemek”, ellenforradalmi „tendenciák” vannak. Megnyugtató híreket közöltek Csehszlovákia és a Szovjetunió, illetve a többi szocialista állam viszonyáról is.⁴ Ha fel is merült egyesekben a katonai erő bevetésének lehetősége, 1956 mintájára kizárólag a szovjet csapatok részvételét tartották elképzelhetőnek.

A magyar tömegtájékoztatást – különösen az intervenció utáni első napokban – az érdemi hírek teljes hiánya jellemezte. Nemcsak az utca népe kifogásolta, hogy nincsenek valódi hírek a magyar sajtóban, hanem csak elvi nyilatkozatokat közölnek, de nehezményezték a külön tájékoztatáshoz szokott párttagok is. A „zavart” részben a megszállás politikai előkészítésének sikertelensége okozta. Az agressziót ugyanis mindenekelőtt a csehszlovák pártvezetésen belüli baloldal, az „egészséges erők” segítségkérése volt hivatva internacionalista segítségnyújtásnak álcázni. Az együttműködésre kész csehszlovák politikuskok nyílt fellépése azonban elmaradt, ami a fegyveres beavatkozás legfontosabb legitimációs alapjától fosztotta meg a propaganda-gyártókat.⁵

A tájékoztatási stratégia áthangelése után sem változott alapvetően a helyzet. A Népszabadság Csehszlovákiával foglalkozó írásait továbbra is elvi nyilatkozatok és ideológiával terhelt cikkek túlsúlya, valamint a szovjet hírügynökség tudósításainak, illetve a Pravda és az Izvesztyija kommentárjainak átvétele jellemezte. Ezek az írások, a megszállók nézőpontjából értelmezve az eseményeket, gonosz ellenforradalmárokról, megtévesztett lakosokról és barátságos, áldozatkész szovjet katonákról szóltak.⁶ Nem meglepő tehát, hogy a tényleges információ iránti fokozott igényüket még azok is a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja híradásaiból igyekeztek kielégíteni, akik korábban különféle okokból (lojalitás, félelem vagy érdektelenség) nem hallgattak „ellenséges” rádióadókat.⁷ Ezek a hírek másként tállalták az eseményeket: „internacionalista segítségnyújtás” helyett „megszállásról”, letartóztatott és eltűnt vezetőkről, általános sztrájkokról és tömegtüntetésekről beszéltek.

Hosszú napokig az intervenció volt a fő beszédtema az emberek között. A megdöbbenő hír a „politikával” egyébként nemigen foglalkozókat is aktivizálta. Ki-ki alkatának és a szó-

⁴ Az augusztus 3-i pozsonyi találkozó után azt hangsúlyozta a magyar tömegtájékoztatás, hogy a csehszlovák pártvezetést súlyosan elítélő úgynevezett varsói levél után helyreállt az egység, és a főbb kérdésekben teljes az egyetértés Dubčekék, valamint a Szovjetunió és a tárgyaláson résztvevő országok között. A hat „testvérpárt” közös pozsonyi nyilatkozatát „történelmi jelentőségűnek” nevezte a magyar sajtó. „Válasz ez azoknak a köröknek – írta a Népszabadság –, amelyek még néhány nappal korábban is abban bíztak, hogy szakadást idézhetnek elő a szocialista országok között. Most őszinte meglepedéssel állapíthatja meg a szocializmus minden híve, hogy ennek az ellenkezője történt, szocialista országaink egysége, közös, imperialistaellenes frontunk megerősödött. A pozsonyi találkozáson ez a legfontosabb eredménye.” *Népszabadság*, 1968. augusztus 6. 3.

⁵ Az intervenció propagandájáról és társadalmi fogadtatásáról lásd: Rainer M. János: *Prága – Korčula – Budapest, 1968. augusztus 21.* In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Budapest, 2011. 192–213.

⁶ A Népszabadságban az első „saját” helyszíni tudósítás a bevonulás után majdnem egy héttel, augusztus 27-én jelent meg E. Fehér Pál és Szabó László tollából, akiket mint katonai szolgálatra behívott tartalékos tiszteket haditudósítóként küldtek ki több más újságíróval együtt a magyar csapatok által megszállt területekre. A haditudósításnak semmiképpen nem nevezhető írásaikból – amelyeket kezdetben naponta, kétnaponta adott közre a Népszabadság – azonban nem sokkal többet tudott meg az olvasó, mint az MTI vagy a TASZSZ híradásaiból. Ezek is alattomos ellenforradalmárokról, megtévesztett, de lassan kijózanodó csehszlovák állampolgárokról és jóindulatú, segítőkész magyar katonákról szóltak.

⁷ Ezek közé tartoztak 1968 késő nyarán és őszén a jugoszláviai (újvidéki) és a romániai (kolozsvári) magyar nyelvű rádióadások is. Mindkét ország vezetése határozottan elítélte a katonai bevonulást.

lásszabadság határainról alkotott elképzelésének megfelelően szélesebb vagy szűkebb nyilvánosság előtt (munkahelyén, baráti társaságban, négy szemközti beszélgetések során) osztotta meg információit, fejtette ki véleményét, kommentálta és értelmezte a történeteket, találgatta a várható fejleményeket. A kortársak reakciói sok mindenről árulkodnak. A dubčeki Csehszlovákiáról és a „prágai tavasz” végét jelentő intervencióról ugyanis nem lehetett úgy beszélni, hogy abban ne tükröződjének a véleménynyilvánítók nézetei a „létező szocializmusról”, a szocialista táborról, a kádári rendszerről, 1956-ról, sőt Trianonról, revízióról és a szomszéd országokban élő magyar kisebbségekről.

A történetíró „szerencséjére” – a kortársak balszerencséjére – a belügy és az állambiztonság komoly érdeklődést mutatott a magyar társadalom intervencióval kapcsolatos megnyilvánulásai iránt. A pártvezetést tartott a lakosság tiltakozásától – bár a kezdeti félelmek valószínűleg az idő előrehaladtával mérséklődtek –, és nem tűrte, valamint keményen büntetni szándékozott a hivatalossal nem egyező vélemények nyilvános hangoztatását.⁸ A rendőrség fokozottan ügyelt a „rendre”, és az állambiztonsági szervek fő feladata is jó ideig a csehszlovákiai bevonulással kapcsolatos lakossági reakciók figyelemmel kísérése volt. Az augusztus 21. utáni napokban készült ügynökjelentések éppen ezért bőséges adatot szolgáltatnak a kortárs vélekedésekről. Az igaztási ügyekben keletkezett nyomozati és bírósági iratok szintén jól hasznosíthatók a „hétköznapi” emberek nézeteit kutató történetíró számára.

Számolni kell ugyanakkor azzal, hogy ezek a történeti forrásként felhasználni kívánt szövegek (főleg kihallgatási jegyzőkönyvek és ügynökjelentések) olyan konstrukciók, amelyekben a megszólalók/megszólaltatottak véleménye csupán nagyon áttételes módon jelenik meg. Számos körülmény befolyásolta ugyanis, hogy mi és hogyan lett a szöveg része: az ügynökjelentések esetében legfőképpen a tartótiszt feladatkielölései, elvárásai, valamint az ügynök hozzáállása az ügynöki munkához és viszonya a megfigyelttekhez. A gyanúsítottak és a tanúk kihallgatása során létrehozott szövegeknél pedig a védekezés, illetve a védelmezés vagy vádaskodás szempontjai, továbbá mindkét esetben a politikai-ideológiai környezet, a hatalom „megrendelése” voltak a legfontosabb alakító tényezők.⁹

Hogy elkerüljem az ebből adódó téves következtetéseket, és a lehető leghitelesebb képet nyújtsam a kortársak intervencióval kapcsolatos nézeteiről, az elemzés során egyszerre és hasonló súllyal vizsgálom egy-egy szöveg tartalmát és létrejöttének körülményeit, ennek érdekében a vizsgálat fókuszát néhány ügyre szűkítem le. Szerencsés esetben – a hátrányból előnyt kovácsolva – nemcsak a csehszlovákiai bevonulásra reagáló, hanem az ügynökjelentést író, illetve a rendőrnnyomozók előtt védekező állampolgár képe is kirajzolódhat előttünk a vizsgálat eredményeként. Elsőként egy bírósági ítélettel záruló nyomozás dokumentumai alapján Gy. Lajos „igaztási” ügyét fogom bemutatni, majd „Péter” ügynök jelentéseiből próbálok meg következtetni székszárdi polgárok intervencióval kapcsolatos véleményére.

⁸ Kádár az MSZMP KB augusztus 23-i ülésén „kiélezett szakasznak” minősítette az augusztus 21. utáni napokat, és a „szocialista törvényesség” erősítését helyezte kilátásba: „...aki betartja törvényeinket, annak semmi bántódása nem eshet. De aki nem, azzal nagyon keményen elbánunk. Társadalmi rendünk, szocialista építésünk, a Szovjetunió ellen nálunk támadni nem lehet. Ezt a turisztáknál is érvényesítsük.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288. f. 4/94. ó. e. Az MSZMP KB és a Minisztertanács együttes zárt ülése, 1968. augusztus 23. 26. Kádár válasza.

⁹ Erről részletesen: Farkas Gyöngyi: *Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 146–171.; Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 2008.

Gy. Lajos esete

„Természetesen mi, egyetemisták tudjuk a dolgok igazi állását, minket nehéz félrevezetni.”

Gy. Lajos, negyedéves egyetemista a „nyíltan felháborodó” típusú véleménynyilvánítók szűk köréhez tartozott. Bár a magyar társadalom feltehetően jelentős része elítélte¹⁰ a katonai agressziót, és szolidáris volt a megszállt ország polgáraival, valamint nagyra értékelte összetartásukat, passzív ellenállásukat és vezetőik bátor kiállását, véleményüknek csupán a legszűkebb, biztonságosnak gondolt környezetükben adtak hangot, félve attól, hogy a hivatalossal nem egyező nézeteik nyílt hangoztatását a hatalom nem tolerálja.¹¹ Gy. Lajos példája is azt bizonyítja, hogy nem volt alaptalan e félelem. A férfit a békéscsabai városi bíróság „ellenséges” kijelentései – „folyamatosan elkövetett igazgatás” – miatt hat hónap börtönbüntetésre ítélte,¹² amit a megyei bíróság végül háromévi próbaidőre felfüggesztett.¹³

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem negyedéves történelem–népművelés szakos hallgatója 1968 augusztusában a békéscsabai művelődési házban volt nyári gyakorlaton. A magabiztos, önbizalommal teli fiatalember a nyomozás során felvett tanúvallomások szerint már augusztus 21. előtt is heves vitákat folytatott az intézmény dolgozóival aktuális politikai kérdésekről és a közelmúlt történetének megítéléséről. Munkatársainál jóval tájékozottabbnak és szabadabb szelleműnek tartotta magát, azon új értelmiségi generációhoz tartozónak, amelynek gondolatait és magatartását már nem befolyásolják az előző nemzedék félelmei és megfelelési kényszerei. Őket már nem lehet becsapni, manipulálni, elleplezni előlük az „igazságot” – hangoztatta beszélgetéseik során. Az egyetemet olyan

¹⁰ A hivatalos megnyilvánulások és a propaganda szerint a lakosság pozitívan fogadta az intervenciót: „Párttagságunk és közvéleményünk mint elkerülhetetlen és szükséges lépést elfogadta és támogatja a szövetséges csapatok – köztük a magyar csapatok – bevonulását Csehszlovákiába” – szövelt a Politikai Bizottság szeptember 13-i ülésén megvitatott helyzetjelentés. Annyi különbség volt a széles nyilvánosságnak szánt és a szűk politikai elitnek szóló üzenetek között, hogy amíg a sajtóbéli propaganda szerint a magyar lakosok azért támogatják a kormány lépéseit, mivel egyetértenek a csehszlovák kérdés katonai „megoldásával”, addig a PB-tagoknak szóló jelentés szerint azért, mivel bíznak a pártban. Olyan erős ez a bizalom, hogy az emberek még akkor is támogatják a párt döntéseit, ha nem is értenek vele teljesen egyet. A magyar társadalomnak az intervencióra adott reakciójából, a tömeges és nyilvános tiltakozás hiányából tehát legitimációs érvet gyártott a pártvezetés, azt állítván, hogy olyan széles körű és erős társadalmi elfogadottsággal rendelkezik, hogy az emberek még a Csehszlovákia elleni katonai akciót is „elnézik” a pártnak. MNL OL M-KS 288. f. 5/471. ó. e. Az MSZMP PB ülése, 1968. szeptember 13. 46. A PB állásfoglalása a csehszlovák kérdéstről.

¹¹ Erről a félelemről számolt be többek között „Baráth János” ügynök, aki a Szombathelyi Vízügyi Igazgatóság dolgozóiról jelentett: „...az emberek félve nyilatkoznak, és mielőtt beszélnek, körülnéznek, félve a következményektől. Kovács Bertalan vízügyi raktáros kijelentette, hogy a csehek megszállása a kommunisták eddigi legnagyobb szégyene.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.2. M-35787. 193. „Baráth János” ügynök jelentése, 1968. szept. 11. Az egri múzeumból jelentő „Virág Ferenc” is hasonlókról írt: „Az esemény másnapján is tart a tudatos és szigorú hallgatás. Mindenki a legszűkebb kör részére tartja véleményét. Rokonok, legjobb barátok figyelmeztetik egymást: Most mutasd meg, hogy tudsz hallgatni! Nincs véleményed! Nem tudsz semmit! Sok a rendőr a tömegben!” ÁBTL 3.1.2. M-30 26161. 190. „Virág Ferenc” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

¹² ÁBTL V-155584. Gy. Lajos vizsgálati dossziéja (a továbbiakban: ÁBTL V-155584.) 171. A Békéscsabai Városi Bíróság ítélete Gy. Lajos ügyében, 1969. jan. 16.

¹³ ÁBTL V-155584. 184. Határozat a dossziében szereplő személyek nyilvántartásba vételéről, 1969. júl. 9.

szellemi műhelynek mutatta be a művelődési ház dolgozóinak, ahol nincsenek tabu-témák, nyíltan megvitatják a „kényes” kérdéseket is, egyetemista társait pedig az elavult, hazug eszmék és gyakorlatok ellen lázadó, összetartó közösségnek ábrázolta. Szerinte tanáraik jelentős része szintén haladó szellemű, a hallgatók részben tőlük kapják az ösztönzést a korlátok feszegetésére, a hazugságok leleplezésére.

A leendő első generációs értelmiségi (szülei tévesztagek, a kollektivizálás előtt középparasztok voltak a Békés megyei Mezőgyánon¹⁴) gondolkozására és mentalitására az inspiráló egyetemi légkör mellett a '68-as tavaszi diáklázadások¹⁵ és a prágai tavasz eszméi is erősen hatottak, amelyekről elmondása szerint a „szabad világ” sajtótermékei alapján alkotott magának képet. A szólásszabadságról, a szabad vita fontosságáról, valamint a múlttal és a jelen hibáival való őszinte szembenézéssről vallott nézetei is ezek hatását tükrözik. „Az egyik vita során kijelentette – közölte kihallgatása során Lipták Lászlóné, a művelődési ház előadója –, hogy az évfolyamon nagy a szólásszabadság, és nem mernek a vezetők elmenni vitatkozni velük, mert ott aztán megmondják nekik az igazat.”¹⁶ A letartóztatása idején mellé helyezett fogdaügynöknek is hasonló dolgokról beszélt: „...az újságok olyan hazugságokat vágtak le [a Csehszlovákia elleni intervencióról], hogy mindenki csak nevetett rajtuk. Nagyon elavultak már a propaganda módszerek. Természetesen mi, egyetemisták tudjuk a dolgok igazi állását, minket nehéz félrevezetni. Gyűléseken és szemináriumokon mi őszintén kimondjuk véleményünket, de tanáraink sem hallgatnak. [...] A jövő ifjúságának a dolgokat tisztán kell látni, s úgy kell nevelni, hogy ne legyenek megtévesztve és félrevezetve. Ezek alapján tehát nemcsak engem, hanem az egész egyetemet el lehet ítélni haladó nézete miatt. És én nem tudok úgy tanítani, ha a jövő ifjúságát csak félrevezetem, mert a hibákat és a társadalom rossz oldalát is nézni kell.”¹⁷

A fogdaügynök jelentése szerint meghatározó élménye volt a július 28. és augusztus 6. között Szófiában megrendezett Világifjúsági és Diáktalálkozón (VIT)¹⁸ való részvétele is.¹⁹ Különösen nagy hatással volt rá néhány külföldi fiatalal folytatott beszélgetése, amelyek közül hármat idézett fel „zárkatársának”. Egy amerikai diák „nyílt képet adott a »Szabad Világról« [a kifejezést az ügynök tette idézőjelbe]. Olyasmit, amit nálunk még véletlenül sem mondanak.” Egy Romániában élő, de Izraelben harcoló hadnagy (?) „az izraeli háború igazi arcáról” beszélt, „nem úgy, mint a mi újságjaink és a rádió mondja”. Szovjet egyetemistáktól pedig azt hallotta, hogy náluk az egyetemen „azt tanítják, hogy Magyarország a Szovjetunió része, vagyis mi orosz fennhatóság alatt vagyunk”.²⁰ A „prágai tavasz” eszméivel is találkozott Szófiában: „A csehektől nagyon sokan jöttek, s hoztak sok ezer röplapot és osztogatták széjjel. A felvonulás alkalmával a csehek leköpködték az orosz ifjúságot, és majdnem verekedés lett a vége. Végigkiabálták az utcát, hogy éljen Dubček, valamint nacionalista jelszavakkal vonultak.”²¹ Olyan benyomásokat szerzett vagy keresett tehát a VIT-

¹⁴ ÁBTL V-155584. 31. Jelentés Gy. Lajosról, 1968. szept. 3.

¹⁵ Az 1968-as diáklázadásokról lásd: Frei, Norbert: *1968 – Diáklázadások és globális tiltakozás*. Budapest, 2008.

¹⁶ ÁBTL V-155584. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról

¹⁷ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

¹⁸ A VIT a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, egy második világháború után alakult baloldali ifjúsági szervezet rendezvénye.

¹⁹ Gy. Lajos saját költségén utazott ki Bulgáriába. Panaszolta, hogy neki Románián keresztül engedélyezték csak a kiutazást, míg néhány ismerőse Jugoszlávián keresztül mehetett.

²⁰ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

²¹ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

en, amelyek igazolták számára az otthoni viszonyokról gondoltakat, megerősítették az ország Szovjetuniótól való függéséről, valamint a politikai és ideológiai megfontolásoknak alárendelt magyar tájékoztatáspolitikáról, a mindent elárasztó hazug propagandáról és a történelem meghamisításáról vallott nézeteit.

A békéscsabai nyári gyakorlatra közvetlenül a VIT-ről érkezett, és valószínűleg friss élményei is szerepet játszottak abban, hogy azonnal ádáz harcot indított a művelődési ház nála egy-két generációval idősebb dolgozói avítnak tartott nézetei ellen, nem kímélvén sem korukat, sem érzékenységüket. Arról próbálta meggyőzni őket, hogy tudatos politikai manipuláció áldozatait, sem a közelmúlt történelméről, sem a világban zajló folyamatokról nem kapnak hiteles képet a hivatalos magyar tájékoztatási szervek részéről. Kifogásolta, hogy minden kétfelől elfogadják a propaganda állításait, nem tesznek semmit annak érdekében, hogy megbizonyosodjanak azok valóságtartalmáról.

A nyomozati iratok szerint augusztus 21. előtt két témában alakult ki éles vita a gyakorlonk és a művelődési ház egyes dolgozói között. Gy. Lajos egyrészt arról próbálta meggyőzni őket, hogy a Vörös Hadseregről a történelemkönyvekben bemutatott idealizált kép a tények meghamisításán alapszik, másrészt arról, hogy a két tábor fejlődésének eltérő üteméről a politikai propagandában megjelenő állítások sem alapulnak valós tényeken.²² Az utóbbi vitáról Lenkefi Konrád főelőadó azt vallotta kihallgatása során, hogy ők hiába kíséreltek meg bebizonyítani, hogy a Szovjetunió sokkal gyorsabban fejlődik, mint az Amerikai Egyesült Államok, a gyakorlonk „mindig azzal vágott vissza, hogy mi azokat honnan tudjuk, meg azt magyarázgatta, hogy csak egyoldalúan vagyunk tájékozódva vagy tájékoztatva”.²³

Csehszlovákia augusztus 21-i megszállása éppen kapóra jött a gyakorlonknak, hogy „élő” példán mutassa be a hivatalos magyar tájékoztatásról vallott nézeteit, és kifejtse saját álláspontját a szomszédos országban történekről. Felháborodottan elítélte a katonai bevonulást, egy független állam belügyeibe való erőszakos beavatkozásnak, agresszióknak nevezte a szocialista országok baráti segítségnek álcázott akcióját, és hazugságnak az ellenforradalmi veszélyre való hivatkozást. Azt is kifejtette, hogy nincs különbség Csehszlovákia megszállása és az amerikaiak Vietnám ellen folytatott háborúja között. Az akcióban részt vevő szocialista országok ezzel a lépésükkel elvesztették erkölcsi hitelüket, hogy a be nem avatkozás elvére hivatkozva ítéljék el az Amerikai Egyesült Államokat. Lenkefi Konrád főelőadó vallomása szerint a művelődési ház dolgozói erről is másként vélekedtek, és a gyakorlonkkal is próbálták beláttatni, hogy helytelenül gondolkodik: „Próbáltuk meggyőzni arról, hogy az adott helyzetben ez volt a leghelyesebb, ezzel sikerült elkerülni Csehszlovákiában egy esetleges fegyveres ellenforradalmat. Határozottan állítom azt, hogy ő ezt nem akarta megérte-

²² A fogdaüagnöknek így számolt be a művelődési házban folytatott vitáiról: „Képzeld el, én azt mondtam, hogy a szovjet hadsereg rossz. [...] A háborút elvesztették volna, ha az angolszászok nem segítik fegyverrel, lőszerrel és élelemmel őket. Igaz az is, hogy az oroszokat először részegre itatták vodkával, és csak utána indultak a biztos halálba, persze ők erre azt mondják, hogy nem igaz. Pedig az is igaz, hogy csak a puskán volt szurony, és szembe kellett szállni az ellenséggel, és így küldtek tízezreket a halálba. Az is tény, hogy Sztálin, a nagy hős a katonatiszti állomány 80%-át kivégeztette. Ezekről miért nem szabad beszélni, ezek tények, amik előtt meg kell hajolni. És itt van a mai Szovjetunió, beharangozták, hogy 1965-re lehagyják az USA ipari termelését. S kiszámították, hogy még 100 egynéhány év kell, hogy utolérje, nem hogy lehagyja. Úgy természetesen, ha addig az USA-ban alszanak. A rakétatechnikában is úgy van, ha jól megnézzük a dolgokat, akkor rájövünk, hogy jóval hátrább van a SZU, mint az USA. Csak annyi a lényeges különbség, hogy az amerikaiak elismerik a kudarcokat és a sikertelen kísérleteket, ezek pedig nem.” ÁBTL V-155584 „Horváth Péter” fogdaüagnök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

²³ ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

ni, hogy mi azt honnan tudjuk, hogy ott mi van. Bizonygatta azt, hogy nincs ellenforradalom, kár volt beavatkozni. Hangoztatta a jugoszláv magyarázatokat a csehszlovákiai eseményeket illetően.”²⁴

Vajon valóban ez lehetett a művelődési ház dolgozóinak véleménye a Csehszlovákiában történekről, vagy csak a gyakornok előtt mutatkoztak lojális állami alkalmazottaknak, akik nem kérdőjelezik meg az eseményről szóló hivatalos magyarázatot és a hatalmon lévők politikájának helyességét? A rendelkezésemre álló források alapján csupán feltételezéseket tudok megfogalmazni. Lehetséges, hogy csak a „külső” ember előtt viselkedtek így – sőt, talán a lázadó szellemű egyetemista kihívó magatartását az őket titokban megfigyelő ügynök provokációjának tekintették, ami még nagyobb óvatosságra intette őket –, egymás között azonban hangot adtak kételyeiknek. Lehet, hogy a munkahelyi kollektívát sem tartották olyan biztonságos közegnek, amelyben őszintén megnyilvánulhatnak. A fenti lehetőségek azon a feltételezésen alapulnak, hogy a művelődési ház dolgozóinak viselkedése, a hivatalos magyarázatok nélküli elfogadása csupán álca volt. Nem zárhatjuk ki ugyanakkor a hatalmon lévők eszméivel, politikájával való teljes azonosulást sem. Az utóbbit talán az kérdőjelezheti meg, hogy a bevonulás utáni napokban az igazgatói szobában többen együtt hallgatták az „ellenséges” újvidéki rádió,²⁵ sőt a gyakornok vallomása szerint a Szabad Európa Rádió adásait is,²⁶ vagyis a hivatalos magyar tájékoztatást nem tartották elégségesnek vagy hitelesnek.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a művelődési ház dolgozóinak augusztus végi reakcióiról a gyakornok ellen folytatott nyomozás során és két hónappal később felvett tanúvallomásokból tudunk. A kihallgatási szituációban pedig nemcsak a gyanúsítottak, hanem a tanúk is igyekeztek magukat pozitív színben feltüntetni, ami ebben az esetben feltétlen lojalitásuk deklarálását jelenthette. Vallomásukban nem csupán a gyakornok „ellenséges” viselkedését próbálták bizonyítani, de azt is fontosnak tartották kiemelni, hogy a vitában ők a „jó oldalon” álltak, és – ahogy „józan” felnőttekhez, főleg népművelőkhöz illik – a forrófejű fiatalembert is igyekeztek jobb belátásra bírni.

Gy. Lajos vallomásában nem részletezte a művelődési ház dolgozóinak Csehszlovákiával kapcsolatos nézeteit. A fogdaügynök is csak arról számolt be jelentésében, hogy az egyetemista szerint „nagyon buta emberek vannak ott és féltik az állásukat. Ezért őt feljelentették, hogy szidja a rendszert és más hasonló.”²⁷ A nyomozati anyagból nem derül ki pontosan, hogyan került sor a gyakornok feljelentésére. Valószínűleg a művelődési ház igazgatóhelyettese indította el azt a folyamatot, amely végül a rendőrségi nyomozás megindítását eredményezte. Szemenkár Mátyás igazgatóhelyettes kollégái beszámolóiból értesült Gy. Lajos „ellenséges” nézeteiről, éppen akkor, amikor a gyakornokról szóló minősítést készítette. Valószínűleg az augusztus végi időpont, a csehszlovákiai bevonulás miatti feszült légkör miatt határozott úgy – a fokozott éberségre bizonyára felettesei is felhívták a figyelmét –, hogy az egyetemista ügyéről nem maga dönt, hanem kikéri a megyei pártbizottság és a megyei tanács művelődési osztályának is a véleményét. A velük való egyeztetés után készítette el végül a gyakornokot elmarasztaló minősítést, és egyben azt is javasolta, hogy az egyetem vonja meg Gy. Lajos ösztöndíját. A rendőrségi feljelentés valószínűleg ezzel párhuzamosan, a pártbizottság ösztönzésére történt.

²⁴ ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

²⁵ ÁBTL V-155584. 71. Lenkefi Konrád tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

²⁶ ÁBTL V-155584. 88. Gy. Lajos terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 28.

²⁷ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

Sejtették-e vajon a művelődési ház dolgozói, hogy vádjaikkal egy bírósági tárgyalásig eljutó és börtönbüntetéssel záruló procedúra elindítói lesznek, amelynek komoly negatív hatása is lehet a fiatalember további életére?²⁸ Valószínűleg nem számoltak ilyen súlyos következményekkel, illetve azzal a helyzettel, hogy a hatalom a csehszlovákiai bevonulás elleni itthoni tiltakozásoktól való félelmében keményen lép fel az ellenvéleményt hangoztatókkal szemben. A negatív minősítést alighanem elegendő büntetésnek tartották.

A nyomozati anyagból az sem derül ki, hogy *valójában* mi motiválhatta őket, amikor a gyakornokot súlyosan elmarasztaló véleményüket az intézmény egyik vezetőjének tudomására hozták. Talán politikai meggyőződésből vagy szakmai megfontolásból vagy a munkahelyi pozícióból eredő kötelességtudat, felelősségérzet vezette őket? Esetleg a feltételezett elvárásokhoz félelemből vagy a várható elismerés reményében igazodó beosztottak megfelelési vágya sarkallta őket? Bármelyik is volt, azt a meggyőződésüket tükrözte, hogy a hatalomhoz való lojalitás elengedhetetlen része a népművelő személyiségének, a politikai-eszmei elkötelezettség joggal elvárható a „nép művelésére”, a társadalom befolyásolására hivatott állami alkalmazotttól. Bár a hatvanas években a népművelés már korántsem azt jelentette, mint a „népnevelés” az ötvenes években (ami főleg mozgósítás volt különféle állami feladatok, mint például békekölcson-jegyzés, begyűjtés, kollektivizálás végrehajtására),²⁹ a „szocialista eszmék” terjesztése továbbra is a népművelő fontos feladatai közé tartozott a közvélekedésre is hatással lévő hivatalos elvárások szerint.

A motivációs tényezők között feltehetően a bosszúvágy is nagy súllyal volt jelen. Gy. Lajos viselkedése mélyen sérthette a művelődési ház dolgozóinak önértékét, amikor vitáik során tájékozatlan, könnyen megtéveszthető, más esetben szolgalelkű, felettesek előtt gyáván meghunyászkodó³⁰ vagy elavult eszméket valló, szűklátókörű személyeknek nevezte őket. Önmagát ugyanakkor korszerű gondolkodású, szabad szellemű, művelt értelmiséginek állította be. Jól példázza a köztük kialakult viszonyt és vitáik stílusát Horváth László előadással folytatott egyik beszélgetése. Amikor a gyakornok egyetemi tanárait dicsérte, és a tőlük kapott „igazi tudással” kérkedett, a negyvenhét éves Horváth azzal próbált visszavágni, hogy őt is neves tanárok tanították: „...többek között megemlítettem Révai József, Nemes Dezső nevét, melyre vonatkozóan Gy. Lajos úgy nyilatkozott, hogy »No, ez meg is lát szik magán.«”³¹

Kihallgatásuk során a művelődési ház dolgozói a hivatalos ideológia eszközkészletét felhasználva, a hatalom nyelvén fogalmazták meg a gyakornokkal szembeni kifogásaikat. Személyes sértettségüket is ideológiai mezbe öltöztették; az őket lenéző gyakornokot „értelmiségi göggel” vádolták, ami különösen egy leendő népművelő esetében számított negatív tulajdonságnak. Ennél súlyosabb vádat gyártottak az egyetemi hallgatók műveltségét, tájékozottságát és összetartását dicsőítő megjegyzéseiből. Beállításuk szerint ugyanis a

²⁸ A fellelhető adatok alapján úgy tűnik, hogy Gy. Lajos szakmai karrierjét nem befolyásolta negatívan az ellene indított eljárás, hiszen 1974-ben már a leninvárosi (1991-től Tiszaújváros) Derkovits Gyula Művelődési Központ igazgatója. 1978 és 1993 között a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Moziüzemi Vállalat igazgatóhelyettese, majd igazgatója, ezután pedig a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési és Idegenforgalmi Intézet népművelője, később igazgatóhelyettese volt. <http://kronika.tiszatv.hu/index.php/sokfele/2263> (letöltés: 2018. január 10.)

²⁹ Lásd erről: Huhák Heléna: *Népnevelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”*. Múltunk, 59. évf. (2014) 2. sz. 148–188.

³⁰ „...arról beszélt, hogy mi nem merjük a véleményünket megmondani a vezetőnknek vagy bárkinek, aki hivatali vonatkozásban felettünk áll.” ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³¹ ÁBTL V-155584. 62. Horváth László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

gyakornok az egyetemistákat a társadalom felett álló, magasabb rendű csoportnak tekintette, „szinte élcsapatnak” – fogalmazott Lenkefi Konrád.³² Az „élcsapat” kifejezés tudatos szóválasztás lehetett – Lipták Lászlóné is használta³³ –, és azt sugallta, hogy a gyakornok nem a kommunista pártot tartja a társadalom irányítójának, vagyis tagadja a párt vezető szerepét. Gy. Lajos többi megnyilvánulása is egy-egy negatívnak számító fogalommal lett körülírva; „szovjetellenesség”, „revizionizmus” és „nacionalizmus”³⁴ címkékkel lett megbélyegezve. Lipták Lászlóné így foglalta össze a gyakornok magatartásának lényegét: Gy. Lajos „politikai magatartása ellenségessé vált a szocialista társadalmi renddel szemben. Túlmenny azon a határon, amikor csak bírálja a társadalmi rendet.”³⁵

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy többféle viselkedés nyomain is őrzik az ügyről készült nyomozati szövegek. Az egyetemista Gy. Lajos nemcsak elítélte az intervenciót, de a hivatalos állásponttal ellentétes véleményének nyilvánosan is hangot adott, tudatosan vállalva a konfrontációt a művelődési ház dolgozóival. A fiatalember lázadó – a kádári rendszer működését és konformista polgárait nyíltan bíráló – magatartása értelmiségi szerepfelfogásából is adódhatott. A régi, „begyöpösödött”, szervilis értelmiséggel szemben ő egy új, szabad szellemű, a tabukkal nyíltan leszámoló, kritikus szemléletű értelmiségi generációhoz tartozónak vallotta magát, amelyhez az eszméket és az ösztönzést többek között a nyugat-európai diáklázadások, valamint az „emberarcú szocializmus” csehszlovákiai kísérlete adták.

A békéscsabai művelődési ház dolgozóinak hozzáállása az intervencióhoz már nehezebben ítéltető meg. Bár kihallgatásuk során a rendszerhez teljes mértékben lojális, „ideológiailag fejlett” állampolgároknak mutatkoztak – a Népművelőtől elvártaknak megfelelően –, a nyomozati iratok elsősorban a gyakornokhoz való viszonyukról szólnak, amelynek persze része volt a katonai beavatkozás nyílt kritikájának elutasítása is. Ami biztosan állítható róluk: függetlenül attól, hogy lojalitásuk színlelt volt-e vagy valódi, az adott körülményekhez való alkalmazkodást tartották a helyes stratégiának.

„Péter” jelentései

„Hát logikus lépés volt, nem vitás, csak így most mellbe vágja az embert, és a vesztély érzetét kelti.” „...a csehek nem várhatnak a magyaroktól szimpátiát.”

A szekszárdi lakosokat figyelő „Péter” ügynök intervencióval kapcsolatos jelentései arról vallanak, hogy azok közé a hálózati emberek közé tartozhatott, akik besúgás nélkül próbáltak meg besúgók lenni. Egyszerre akart lojális, az állambiztonsággal együttműködni kész állampolgárnak mutatkozni és a lehető legkevesebbet elárulni a szemmel tartott szekszárdi polgárok „ellenségesnek” minősíthető megnyilatkozásaiából. A dilemmát úgy gondolta megoldani, hogy hosszú és részletes jelentéseket írt – lássák a megbízói, hogy komolyan veszi az ügynöki munkát –, de csupán a „pozitív” vagy az államvédelmi figyelem szempontjából érdektelennek tűnő reakciókról számolt be bővebben. „Negatív” reakciókat alig említett, és azokról is konkrétumok nélkül, mint általános jelenségekről beszélt. Saját véleményét szin-

³² ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³³ ÁBTL V-155584. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról.

³⁴ „Visszatérve a csehszlovákiai eseményekre azt hangoztatta, hogy hagyni kell a csehek és szlovákok különválását, ez az ő magánügyük, és ebbe nem szabad senkinek beleavatkozni. A vita során meggyőződöttünk róla, hogy vallja a revizionista nézeteket.” ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³⁵ V-15558. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról.

tén gyakran belefoglalta jelentéseibe, sőt olykor a környezetében élők reakciói helyett a hivatalos állásponthoz közelebbi, tartótsíztjének elvárásaihoz igazodó nézetei tették ki beszámolóinak tekintélyes részét. A Csehszlovákia elleni intervenció másnapján készített jelentésének következő részlete jó példája ennek a jelentésírói gyakorlatnak.

„Első napja Csehszlovákia megszállásának. Délelőtt fél 10-kor kérdezte meg egy értelmiségi ismerős, mit szólok a nagy eseményekhez. Nem tudtam, miről van szó. Elmondta, hogy az éjszaka szovjet, lengyel, keletnémet és magyar csapatok megszállták Csehszlovákiát. Csodálkozott, hogy még nem tudom. Első meglepetésemben még azon is csodálkoztam magamban, hogy nemcsak az ott lévő csapatok (szovjet) hajtották végre a fontos helyek megszállását,³⁶ hanem a többi szomszédok is. Aztán hamar rájöttem, hogy így logikus. Ez a varsói államok akciójának minősül. A második gondolat az volt, hogy merész stratégia az ultranacionalizmus[sal] fertőzött területére vinni és magyarlakta területre a magyarokat, akik ma is Felvidéknek hallják otthon szüleiktől Szlovákiát emlegetni. Mind a szlovákok, mind a magyarok nemzetiségi ellenérzései tápot kapnak, felszakadnak a sebek. Ez csak átrepült az agyamon, féltve a már konszolidálódott nemzetiségi helyzetet. Nem öntenek-e olajat a tűzre. Majd elhessentettem ezeket a gondolatokat is, olyan valószínűtlennek tűnt, hogy a magyar katonaságot ismét magyar területre viszik megszállónak.

Barátunk kíváncsian várta a véleményemet. Első szavaim azok voltak, amit ma leg-többet hallottam ezzel kapcsolatban az emberektől: »Sejtettem, hogy így lesz, várható volt. Túl nagy mellényük volt.« »Igen-igen, gondolni lehetett erre is – mondta –, de nem gondolod, hogy ebből nagy zűrök lehetnek? Nemzetközi bonyodalmak?« »Szerintem – válaszoltam – kéthetes láрма. Te tudtál volna valami okosabbat tenni?« Elnevette magát. »Hát logikus lépés volt, nem vitás, csak így most mellbe vágja az embert, és a veszély érzetét kelti.« Cs. barátunk párttag, elege volt a háborúból, izgalmakból, közös véleményünk, [hogy] hátralevő éveinket jó lenne békében, nyugalomban tölteni.

Délelőtt már látszott a város képén, hogy a legtöbb ember a kialakult csehszlovák helyzetet latolgatja. [...] Az emberek mindenütt hallgatják a híreket. A varsói hírmagyarázatok nagyon szűkszavúak, deklarációkat olvasnak be. Az embereket azonban jobban érdekli a megszállás végbe menése és a reagálás erre. Ezért a rövidhullámú vevőgombot csavargatják. Így lépcsőzetesen értesülnek arról, hogy itt-ott fegyverek ropogtak, határokat zártak le, házi őrizetben vannak a vezetők, és késő délutánra már világossá vált, hogy a kormány és a pártvezetőség nem hívta be a szovjet csapatokat.³⁷

Bár a katonai akció megnevezésére a negatív jelentéstartalmú, agresszióra utaló „megszállás” kifejezést használta az ügynök, nem pedig a semleges „bevonulást”, a nem kellően átgondolt szóválasztással nem rosszálló, elítélő véleményének akart hangot adni.³⁸ Sőt! A tar-

³⁶ Csehszlovákia területén 1968-ig nem állomásoztak szovjet katonák. A Varsói Szerződés 1968. június végén – figyelmeztetésképpen és a megszállás főpróbájaként – megrendezett „Šumava” hadgyakorlata után azonban a csehszlovák vezetők minden tiltakozása ellenére nem vonták ki teljesen a szovjet csapatokat.

³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

³⁸ A hivatalos közleményekben és nyilatkozatokban a katonai akció megnevezésére a semleges „bevonuláson” kívül a pozitív tartalmú „segítség”, „segítségnyújtás” szavakat használták, leggyakrabban a „testvéri” és az „internacionalista” jelzőkkel társítva. A „megszállás” és a „megszállók” kifeje-

törtisztje felé továbbított üzenet lényege éppen az volt, hogy ő és „értelmiségi ismerőse”, ha nem is örömmel, de megértéssel fogadták a fegyveres beavatkozást, sajnálatos, de elkerülhetetlen, észszerű (az ő szavaival „logikus”) lépésnek tartják.

A jelentést saját reakciójának bemutatásával kezdte: hogyan jutott el a meglepődéstől a történetek megértésig és helyeslésig. Cs., az anonim „értelmiségi ismerős” csak mellékszereplője a jelenetnek, funkciója az, hogy érdeklődő kérdéseivel előhívja, láthatóvá tegye az ügynök reakcióit. Cs. háborús félelmeinek megemlítése is részben azt a célt szolgálja, hogy aggodalmait az ügynök magabiztos nyugalommal eloszlathassa, „kéthetes lármának” nevezve az akció várható nemzetközi fogadtatását. A „nagy zűröktől” és a „nemzetközi bonyodalmaktól” tartó Cs. viselkedése ugyanakkor azonnal felmentő magyarázatot is ad, nehogy a történetet esetleg félreértelmezze, és ellenséges megnyilvánulásnak tartsa az intervenció következményeivel kapcsolatos félelmeit. Cs. párttagságának megemlítése, az életkorára való utalás, valamint a vele való közösségvállalás („hátralevő éveinket”, „közös véleményünk”) hivatottak alátámasztani állítását: Cs. szavai mögött a háborút megélt nemzedékhez tartozó idős ember rettegése és békevágya, nem pedig rosszindulatú bíráló áll.³⁹

A jelentés szerint a város lakóinak szintén a történetek indulatok nélküli tudomásulvétele volt a tipikus reakciója, nem pedig a felháborodás és a tiltakozás. Sőt, a „túl nagy mellényük volt” szófordulat olyan véleményeket sejtet, hogy valójában a megszállást elszenvedők felelősek a velük történetekért: jobb lett volna, ha meghúzzák magukat. Az intervencióval kapcsolatos egyetlen kritikát nem bírálatként, hanem a féltő aggodalom hangján és saját véleményeként jeleníti meg az ügynök (helytelen volt magyar katonákat a Felvidékre vinni, mivel könnyen feléledhetnek a csitulni látszó nemzetiségi ellentétek). A Szabad Európa Rádió és egyéb „ellenséges” adók hallgatását – az egyedülként szóba hozott „negatív” megnyilvánulást – pedig tömegjelenségként mutatja be. A „rövidhullámú vevőgombot” csavargató egyes ember „felelősségét” nemcsak a tevékenység általános jellegének hangsúlyozásával, hanem az érdemi magyar tömegtájékoztatás hiányának jelzésével próbálja meg mérsékelni, tartja megbocsáthatónak a jelentés írója: „[A] varsói hírmagyarázatok nagyon szűkszavúak, deklarációkat olvasnak be.” (Másnapi jelentésében azonban már visszavonta a magyar tömegtájékoztatást ért kritikát.⁴⁰)

zések az „ellenség” hangjaként jelentek meg. Egy példa a Népszabadságból: „A Csehszlovákiában tevékenykedő ellenforradalmi erők és külföldi pártfogóik megpróbálják bizonyos »megszállás-ként« feltüntetni azokat az intézkedéseket, amelyeket a szövetséges államok tettek a szocializmus és a CSSZK nemzeti szuverenitása védelmében. Mindenki számára ismeretes azonban, hogy az internacionalista kötelességükhöz híű szocialista országok két- és többoldalú szerződéses kötelezettségeiket teljesítve siettek a testvéri ország segítségére. A szövetséges csapatok nem mint megszállók, hanem mint osztálytestvérek léptek Csehszlovákia területére.” Népszabadság, 1968. augusztus 25. 1. Szombat esti jelentés a csehszlovákiai helyzetről.

³⁹ Az orosházi járásbírószágon K. Sándor is háborús félelmeit próbálta meg mentő érvként bevetni védekezése során. Sikertelenül. Az orosházi ács, aki munkatársai előtt többek között „magából kikeltve, ordítva kiabálta, hogy a Szovjetunió és szövetségesei hitleri módra rohanták le Csehszlovákiát”, azzal indokolta viselkedését a tárgyaláson, hogy félt, újra háborúba kell mennie: „...eszébe jutott a debreceni páncélos csata, aminek emlékei még most is borzadállyal töltik őt el.” Érvei nem hatottak. Nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatásban találta bűnösnek és nyolc havi börtönrre ítélte a bíróság. ÁBTL 3.1.5. O-14980/821. K. Sándor 9. Az Orosházi Járásbírószágot ítélete K. Sándor ügyében, 1968. nov. 29.

⁴⁰ Az augusztus 23-i jelentésében ez olvasható: „A pénteki újságok már tárgyilagosabban számolnak be a cseh eseményekről, reálisan írt riportokat közölnek. A suttogások lassan érdektelenné válnak, mert közismert lesz minden mozzanat. Csupán az eddigi cseh államférfiak sorsa ismeretlen, ez a fehér folt, amit a sajtónak hamarosan ki kell töltenie. Jugoszlávia és Románia harcias kijelentéseit

A jelentés további részében négy szekszárdi lakos véleményéről számol be az ügynök. Őket sem nevezi meg, csupán életkorukra utal, és foglalkozásukat közli: „nyugdíjas jogász”, „középkorú orvos”, „alig középkorú orvos” és „nyugdíjas főkönyvelő”. Feladatát (szándékosan) félreértve nem ügynökjelentést, hanem hangulatjelentést ír, amelyben nem a véleménynyilvánító személyek kiléte, hanem a közhangulatot meghatározó vélemények állnak a középpontban, illetve egy helyi társadalmi csoport – a szekszárdi értelmiségiek – jellemző reakciói. A jelentést értékelő tartótiszt szövege is tette a „hibát”, hozzátéve, hogy nem ez az első eset, hogy „Péter” ügynök elrejtje jelentésének szereplőit az állambiztonság kíváncsi tekintete elől. Azt is kifogásolta, hogy környezete megfigyelése helyett saját véleményét osztja meg inkább megbízóival. „Az ügynök a kapott feladatot nem a megadott szempontok szerint hajtotta végre. Ugyanis a jelentésében csak utal [rá], de konkrétan nem nevez meg a forrásokat, annak ellenére, hogy ezt a f. hó 21-i találkozón úgy beszéltem meg vele – amivel egyetértett –, hogy név szerint jelölje meg azokat a személyeket, akiktől az információkat szerezte, [és] ne írja le abban saját véleményét, csupán a partnerek [beszélgetőpartnerek] szó szerinti nyilatkozatát közölje.” Nevek a következő, augusztus 23-i jelentésében sem szerepelnek, csak rövidítések (K. I., M. J., N. I-né). A tartótiszt az ügynök gátlásaival magyarázta tartózkodását a jelentéseiben szereplők megnevezéstől: „...az ügynök ismét gátlásokkal küzd, nem meri név szerint közölni az adatszolgáltatókat, mert bizonyos következményektől tart.”⁴¹

„Péter” oly módon is igyekezett elkerülni, hogy beszámolóit komoly veszélyt jelentsenek a környezetében élőkre, hogy csupán a hivatalos állásponttal megegyező, de legalábbis azal *nem* szembehelyezkedő vélemények részletes leírásával töltötte ki jelentéseit, azt a látszatot keltve, mintha látóterében az akciót helytelenítő egyetlen megnyilvánulás sem hangzana el. Tartótisztjét azonban ezzel aligha tudta megteveszteni. A tiszt reakcióiból mindenesetre arra következtethetünk, hogy jól ismerhette a megbízást látszólag teljesítő, a tényleges feladatot mégis „elszabotáló” ügynöki taktikát: „A jelentés negatívuma – értékelte „Péter” augusztus 23-i beszámolóját –, hogy véleményem szerint az ügynök kerüli azokat a személyeket, akiktől negatív vélemény várható. Ezt a következő találkozón tisztázni fogom.”⁴² Fenntartásai ellenére azonban mégis hitelesnek fogadta el az ügynök jelentéseiből kibontakozó „pozitív” összképet a szekszárdi értelmiségiek hozzáállásáról: „A jelentés tartalmilag jó. Mutatja azt, hogy értelmiségi körökben egyetértenek a Varsói Szerződés tagállamai fegyveres közbelépésével.”⁴³ Értékelésében nyilvánvaló a logikai törés: hogyan lehet az *összkép* pozitív, ha az ügynök tudatosan elkerülte a „negatívan” nyilatkozókat?

Az ügynök jelentéseiben szereplő szekszárdi polgárok tehát – a jelentés készítője szerint – mindannyian helyeselték a Csehszlovákia elleni katonai akciót. Nemcsak hogy nem voltak elléltől megnyilvánulásai, de egyetleeny, a megszállt ország lakosaival együtt érző, velük rokonszenvező vagy sajnálkozó vélemény sem hangzott el tőlük. Sőt! A felidézett reflexiók domináns hangja az akció egyértelmű helyeslése mellett a káröröm, de legalábbis a közöny volt: a csehszlovákok megérdemelték sorsukat. Az ekképpen nyilatkozók a szom-

is közölte a magyar sajtó. Ez a nyíltság illik az eddigi magyar levegőhöz, a feszültségeket feloldja.” ÁBTL 3.1.2. M- 33014 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23. A pártközpontból irányított média valódi információk helyett valójában mindvégig a katonai akciót magyarázó hivatalos érveket juttatott el a lakossághoz, és az aktuális politikai-ideológiai szempontok figyelembevételével tájékoztattott.

⁴¹ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴² ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁴³ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

széd ország megszállását büntetésként fogták fel, amelyet azért kaptak a „csehek”,⁴⁴ mivel ki akartak ugrani a szocialista táborból, cserbenhagyva a többi államot. Azt is hangsúlyozták, hogy a „büntetőhadjárat” – ha nem is ez volt a katonai akció oka és célja – végeredményben a magyar kisebbséggel szembeni szégyenteljes politikájuk miatti jogos büntetés volt.

A hivatalos propaganda érvei nem jelennek meg ezekben az értelmezésekben; sem a „fenyegető ellenforradalmi veszélyről”, sem a „testvéri, internacionalista segítségnyújtásról” szóló nyelvi panelek. A véleményalkotók szerint a „csehek” egyik fő „bűne” az volt, hogy saját „önös” gazdasági érdekeiket fontosabbnak tartották, mint a „szocialista közös” érdekeket: „A nyugati üzleti érdekekért belerúgtak volna a csehek eddigi sorstársaikba és segítőkbe”⁴⁵ – értékelte és ítélte el önállósodási törekvéseiket az „alig középkorú” orvosként megnevezett szekszárdi lakos. M. J., nyugdíjas tanár szintén úgy látta, hogy a „csehek” a „többiek rovására spekulálnak”, és „észre kell téríteni” őket.⁴⁶ Egy nyugdíjas jogász szintén a szövetségeseit kijátszó, a „terhes kapcsolatokat alkalom adtán otthagyo”, megbízhatatlan „csehekről” beszélt. Sőt, „történelmi érvekkel” is igyekezett alátámasztani a róluk alkotott kedvezőtlen képet: „Mindig több vasat tartottak a tűzben: a Habsburgok liblingjei, máskor a szláv testvériség ápolói, majd Anglia üzleti partnerei, ami a legkifizető[dő]bb volt. Most nincs tovább sakk-politika: itt nem lehet a királyt lecserélni!”⁴⁷ Hasonló véleménye volt Sz. I. református lelkésznek is: „A jámbor csehek, azt képzeltek, hogy a Habsburgokkal van dolguk, egy kis cselszövés, és lefölközhetnek minden tejfelt az orrunk elöl, nekünk meg itt hagyják az adósságaikat.”⁴⁸

K. I. (foglalkozását és életkorát nem közölte az ügynök) véleménye szerint nemcsak a múltban kivételeztek velük, hanem a szocialista blokkon belül is kiváltságos helyzetben voltak, és ahogy az adott szituáció mutatja, érdemtelenül: „[A]z oroszok most felülvizsgálhatják a csehszlovákokkal folytatott eddigi politikájukat. Sokkalta több kedvezményt kaptak a magyaroknál, szilárd támasznak tartották, katonaságot sem tartottak benne. Novotny intézkedéseit helyben hagyták, a magyar kisebbség háttérbe szorítását nem vitatták. Egyszóval nagykorú, bizalmi államnak tekintették a szláv testvéreket Csehszlovákiában. Most fél éven át is puhák voltak hozzájuk. A csehek most szervezeten aláaknázhatták a közös fejlődést. A besorolásuk hamis volt, nem bizonyultak a szocializmus bátyáinak. Nálunk sokkal pozitívabb a szocialista egymásrautaltság igenlése.”⁴⁹ A nyugdíjas főkönyvelő is ugyanígy vélekedett Csehszlovákia szocialista táboron belüli szerepéről, amelyet a szintén renitens Romániával állított párhuzamba: „...szomorú jelenségnek tartja, hogy a csehek és románok lelépnének, pedig ők voltak az igazi bizalmi államok.”⁵⁰ (A mindkét szövegben megjelenő „bizalmi államok” kifejezés a jelentés írójának, nem pedig a megfigyeltnek a szóhasznála-

⁴⁴ Csehszlovákia lakosságának megnevezésére leggyakrabban a „csehek” kifejezés szerepel az ügynökjelentésekben. A „csehszlovákok” megnevezés sokkal ritkábban fordul elő. „Szlávok” alatt általában a szlovák népességet értették, és legtöbbször olyan szövegekben használták, amikor a csehekkel vagy a magyar kisebbséggel kapcsolatos viszonyokról beszéltek. A „cseszkók” kifejezéssel csak egyszer találkoztam. A jelentés írója – a jelentésírás természeténél fogva – pontosan nem tudta felidézni a megfigyelt szavait, ezért a jelentések valószínűleg inkább az ügynök, mint a megfigyelt szóhasználatát tükrözik.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 276. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 27.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

ta lehetett, és az ügynök jelentős szerepét mutatja a szöveg megalkotásában, tartalmának alakításában.)

A szomszéd ország (politikusi? polgári?) iránti ellenszenv kialakulásában ezek szerint annak a meggyőződésnek is nagy szerepe volt, hogy a szovjet blokkon belül a „hűséges” magyarokat érdemtelenül háttérbe szorították a „megbízhatatlan” „csehekkel” szemben. Kilépési szándékuk szintén magyar érdekeket sértett, bár a nyilatkozók a „nemzeti sérelmet” igyekeztek gondosan elrejtetni a közös szocialista érdekek védőpajzsa mögé („aláaknázzák a közös fejlődést”).

A „csehszlovákokkal” szembeni ellenérzés – amely látható módon jelentős hatással volt az intervenció megítélésére is – azonban legfőképpen a szlovákiai magyar kisebbséget ért sérelmekből táplálkozott (ezek közül a második világháború utáni jogfosztottságuk, üldözöttségük, kényszertelepítéseik és kényszerasszimilációjuk voltak a legsúlyosabbak⁵¹). A nyugdíjas főkönyvelő véleménye szerint emiatt „a csehek nem várhatnak a magyaroktól szimpátiát. [...] A csallóközi támaszpontjuk is nagy erőltetés volt, színmagyar falukat telepítettek ki, hogy lezárhassák ők a Dunát. A Felvidék az övék, ott 30 éve a magyarok nem viselkedtek szimpatikusan a megszálláskor. De rengeteg magyarnak vannak rokonai ott fenn, és így mindenki értesült arról, hogy alaposan visszafizették a kölcsönt nekik.”⁵² A szlovákiai magyarság sorsa, a régmúlt és a közelmúlt sérelmei azért is befolyásolhatták erősen az ügynökjelentésbe bekerülő szekszárdi lakosok intervencióról alkotott nézeteit, mivel valószínűleg közülük többen is személyesen érintettek, Csehszlovákiából üldözött vagy áttelepített magyarok voltak. (Tolna egyike volt azoknak a megyéknek, ahova a kitelepített német lakosság helyére a csehszlovák–magyar lakosságcsere során sok szlovákiai magyar lakos került.⁵³)

Kétféle, egymásnak ellentmondó vélemény nyomait fedezhetjük fel „Péter” ügynök jelentéseiben azzal kapcsolatban, hogy az intervenció milyen hatást gyakorol a szlovákiai magyarok további sorsára. Néhányan a büntetés-teóriából kiindulva úgy gondolták, hogy a „kinti magyarok” helyzete javulni fog, mivel a Szovjetunió mostantól nem engedi majd meg – ahogy eddig tette – a nemzeti kisebbségek elnyomását Csehszlovákiában. A korábbiánál szigorúbb fellépése büntetés a kegyvesztetteknek, jutalom a hűséges magyar államnak. A „középkorú orvos” véleménye szerint „a Magyar Népköztársaság most valami ígéretet kapott a Felvidékkel kapcsolatban”. Az ügynök azonnal hozzátette, hogy beszélgetőtársa nem revízióról beszélt: „Nem gondolt terület-idecsatolásra, de a magyar kisebbség helyzetének felülvizsgálata Szlovákiában bizonyára szóba kerülhetett.”⁵⁴ Maga „Péter” ügynök képviselte a másik álláspontot. Ahogy korábban már idéztem, szerinte a magyar katonáknak az 1938-as revízió emléket felidéző jelenléte Szlovákia magyarok lakta területein újra felélesztheti a már-már csillapodni látszó nemzetiségi ellentéteket, ami rossz hatással lesz a magyar kisebbség további helyzetére.

⁵¹ A csehszlovákiai magyar kisebbség 1945 utáni kálváriájáról: Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Genf, 1979.; Vadkerty Katalin: *Kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéből*. Pozsony, 2001.

⁵² ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵³ Lásd erről: Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1995.; László Péter: *Fehérlaposok. Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez*. Bonyhád, 2003.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

Az ügynök bármennyire is igyekezett, nem tudta elkerülni, hogy tartótisztje ne értékelje „nacionalista” megnyilvánulásoknak a jelentéseiben megszólaltatott szekszárdi lakosoknak a szomszéd országokban élő magyarokkal kapcsolatos megállapításait. Bár a tartótiszt – mint láttuk – elégedetten vette tudomásul az intervenciót helyeslő véleményeket, azonban káros jelenségnek tartotta, hogy „egyöntetűen érezhető a nacionalista érzelem”.⁵⁵ Helytelenítette, hogy osztályszempontú megközelítés helyett a szekszárdi polgárok nemzeti nézőpontból közelítenek az intervenció kérdéséhez, és nem osztálytestvérekről, munkásokról és parasztokról, hanem csehekről, szlovákokról és magyarokról beszélnek. A szocialista országok magyar kisebbségeinek helyzete különösen kényes kérdés, tabutéma volt a szocialista korszakban, és aki mégis megpróbálkozott felvetni a problémákat, az az elitélő „nacionalista” jelzót kapta. „Péter” ügynök is tisztában lehetett ezzel. Az „alig középkorú” orvos véleményeként valószínűleg saját álláspontját fogalmazta meg, amikor kifejtette, hogy a „kinti magyarok” sorsáról folyó diskurzus „még nem nacionalizmus részünkéről, csak a legelemibb szocialista egyenjogúság kérdése”.⁵⁶ Úgy gondolta, hogy más lehet a jelenség megítélése, ha azt a hatalom nyelvét használva a „szocialista egyenjogúság” jól hangzó fráziséval nevezi meg.

Vajon mennyire valószínű az intervencióra reflektáló szekszárdi polgárokról rajzolt kép „Péter” jelentéseiben? Kétféle reakció nyomai fedezhetők fel a szövegekben: a „megértő, de aggódó” attitűd (amely az ügynökre és Cs-re, az „értelmiségi ismerősre” jellemző), valamint a „helyeslés enyhe kárörömmel” típusú hozzáállás, amelyet a szekszárdi polgárok domináns reakciójaként mutatott be az ügynök. Az ekképpen nyilatkozók nem a demokrácia és a függetlenség nézőpontjából ítélték meg a történeteket, ahogy tette például az egyetemista Gy. Lajos, hanem nemzeti aspektusból. Csehszlovákia katonai megszállását elsősorban a magyar nemzetet ért sérelmekért (Trianon, a magyar kisebbséggel szemben alkalmazott politika, Magyarország háttérbe szorítása a szocialista táboron belül) járó, megérdemelt büntetésnek tartották. Az aktuális közös érdekekből fakadó szolidaritást háttérbe szorította a nemzeti sérelmek táplálta indulat. A Szovjetunió nem mint közös (az 1956-os forradalmat is eltipró) ellenfél/ellenség, hanem mint igazságosító hatalom jelent meg ebben az értelmezésben.

A hatalom által „nacionalistának” nevezett reakció nem volt kivételes jelenség, bár korántsem volt olyan arányban jelen a magyar társadalom intervencióval kapcsolatos vélekedései között, mint ahogyan azt „Péter” Szekszárd vonatkozásában láttatta. Az általam vizsgált ügynökjelentések közül több is hasonló megnyilvánulásról számolt be. „Úgy kell a cseheknek – mondta például „Virág Ferenc” jelentése szerint Sz. János, egri lakos –, legszívesebben egymillió orosz katonát látnék ott, a másik milliót pedig Romániában. Éppen elég szenvedést okoztak ezek az országok a magyaroknak.”⁵⁷ Káröröm jellemezte K. László komáromi hivatalnok reakcióját is, aki arról beszélt, hogy a hír hallatán nagyon meglepődött, de nem sajnálja a „tótokat, mert szemét népség. Azt se bánja, hogy az oroszok elfoglalják Szlovákiát, csak a magyar csapatok ne mentek volna át.”⁵⁸ A magyar katonák részvételét a katonai akcióban a jelentések szereplői közül szinte mindenki helytelenítette – függetlenül attól, hogy magáról az intervencióról hogyan vélekedett –, féltvén a magyar kisebbséget a várható megtorlásoktól, a nemzetiségi ellentétek kiéleződésétől. Csupán elvétve esett emlí-

⁵⁵ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.2. M-30261/1. 207. „Virág Ferenc” jelentése, 1968. szept. 9.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M-33858. 144. „Marosi István” jelentése, 1968. aug. 23.

tés *valódi* revíziós reményekről, többnyire reálisan ítélték meg a területi visszacsatolás szocialista táboron belüli lehetőségét.⁵⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az ügynök-szerephez ambivalens módon viszonyuló – tartótisztje megfogalmazása szerint „gátlásokkal küzdő” – „Péter” olyan jelentéseket igyekezett írni, amelyek feltételezése szerint nem jelentettek komoly veszélyt a környezetében élőkre. Ugyanakkor a feladatát jól teljesítő ügynököknek kívánt látszani. A kétféle törekvést úgy próbálta összehangolni, hogy az egyértelműen „ellenséges”, a rendszert és a Szovjetuniót bíráló megnyilvánulásokról nem tett említést, részletesen írt viszont a „pozitív” és az ártalmatlannak tűnő véleményekről. Az intervenció helyeslésének „nacionalista” verzióját valószínűleg nem tartotta súlyosan kompromittálónak az adott helyzetben, ezért kerülhettek bele ilyen vélemények nagy súllyal jelentéseibe. A csehszlovákiai magyar kisebbség sorsa számára is lényeges, az intervencióról alkotott véleményét is befolyásoló kérdés volt, a téma előtérbe kerülése talán ezzel is magyarázható.

⁵⁹ A revízió gondolata elsősorban a viccekben jelent meg: „A kiskatona mondja: A századosom megígérte, ha jól viselem magam, jövőre Romániába is vele mehetek.”